

ГРАМАТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ МИНУЛОГО ЧАСУ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ОЦІНКИ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

У статті схарактеризовано можливості граматичного значення минулого часу як морфологічного засобу вираження оцінки в художньому стилі сучасної української мови. Описано способи виникнення граматичних ігрем для вираження оцінки за участю відповідної грамеми.

Ключові слова: оцінка, граматичне значення, минулий час, граматична іграма, художній стиль, сучасна українська мова.

Халіман О.В. Грамматическое значение прошедшего времени как средство выражения оценки в художественном стиле. *В статье охарактеризованы возможности грамматического значения прошедшего времени как морфологического средства выражения оценки в художественном стиле современного украинского языка. Описаны способы возникновения грамматических игр для выражения оценки при участии соответствующей граммемы.*

Ключевые слова: оценка, грамматическое значение, прошедшее время, грамматическая играма, художественный стиль, современный украинский язык.

Khaliman O.V. Grammatical meaning of the Past Tense as a morphological means of expression of evaluation in belles-lettres style. *The potential of grammatical meaning of the Past Tense as a morphological means of expression of evaluation in belles-lettres style of modern Ukrainian language has been characterized in the article. The ways of origination of grammatical ludisms for the expression of evaluation with the participation of the corresponding grammeme have been described.*

Keywords: evaluation, grammatical meaning, the Past Tense, grammatical ludism, belles-lettres style, modern Ukrainian language.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики в аспекті комунікативно-прагматичних досліджень особливий інтерес мовознавців викликає категорія оцінки. При цьому увагу сфокусовано на вивченні особливостей ціннісної картини світу носіїв мови та вербалізації оцінки з огляду на оцінний потенціал мовних одиниць.

Сутність лінгвофілософської категорії оцінки та характер її мовної презентації активно вивчали вітчизняні й зарубіжні мовознавці. Дослідження вчених стосувалися особливостей вираження оцінки одиницями різних мовних рівнів (лексико-семантичного — Т. Вільчинська, В. Івашенко, Т. Космеда, Н. Левадна, Ф. Моїсеєнко, В. Труб; словотвірного — І. Ковалик, Т. Космеда, Л. Летюча, В. Лопатін, А. Нелюба, О. Олексенко, Л. Родніна, Т. Черторизька, В. Шинкарук, Л. Шутак; фразеологічного — В. Ужченко, Л. Авксентьев, А. Івченко, Н. Грозян, Т. Космеда, С. Олійник; специфіки частиномовного розшарування лексики з оцінною семантикою — Т. Денисюк, О. Жижома, І. Кононенко, Т. Космеда, Н. Левадна, Л. Мацько, Г. Монастирєцька, О. Наконечна, С. Равлюк, Г. Серпутько, С. Педченко, В. Ткачук та відповідних синтаксичних конструкцій — В. Мараховська, М. Ретунська, О. Семенюк, П. Ткач, С. Шабат, І. Шкіцька), оцінки як текстової (дискурсивної) категорії (О. Вольф, Т. Космеда; молоді науковці М. Кайки, М. Михальченко)

у дискурсах різного функційного призначення, напр., художньому — У. Соловій, епістолярному — Н. Павлик, публіцистичному — Л. Гусліста, Н. Кочукова, С. Равлюк, І. Онищенко, науковому — Ж. Краснобаєва-Чорна, політичному — К. Серажим, рекламному — В. Зірка, Ю. Булик, розмовному мовленні — В. Труб; концептів як репрезентантів аксіологічної інформації (Т. Вільчинська, Т. Космеда, Н. Плотнікова, А. Приходько, Ю. Шамраєва) та ін. Функційно-прагматична спрямованість сучасних лінгвістичних досліджень відкрила можливості для вивчення нових аспектів категорії оцінки. Аналіз функційної специфіки граматичних одиниць дав змогу мовознавцям зацентрувати увагу на їх прагматичній значущості в комунікативному процесі. Спираючись на засади лінгвістичного функціоналізму, що є основою граматики активного типу (праці В. Виноградова, Л. Шерби, Р. Якобсона, О. Бондарка, Ф. Бацевича, І. Вихованця, К. Городенської, Н. Гуйванюк, Г. Золотової, А. Загнітка, Т. Космеди, О. Кубрякової, О. Ремчукової та ін.), учені почали досліджувати граматичні одиниці і як засоби вираження оцінки, співвідносячи їх структурні особливості з комунікативним процесом. Такі дослідження мотивують необхідність розробки «граматики оцінки» — усебічного аналізу системи граматичних засобів вираження оцінних значень з урахуванням їх прагматичних характеристик. Як відповідний крок до створення такого комплексного опису авторкою цієї статті вже було схарактеризовано граматичні значення роду, числа [14] й відмінка [13] як засоби вираження оцінки в сучасній українській мові.

Мета цієї наукової розвідки — на матеріалі художнього стилю сучасної української мови з'ясувати й схарактеризувати можливості граматичного значення минулого часу як морфологічного засобу вираження оцінки, описати способи виникнення ігрем для вираження оцінки за участю відповідної графеми.

Граматична категорія часу «виражає відношення процесу до моменту мовлення або до часу іншого процесу у висловлюванні» [12: 658]. Вона реалізується не тільки в морфологічній формі дієслова, а й на рівні синтаксичної конструкції, де існують певні зв'язки, відношення між дієсловом-предикатом та іншими компонентами [див. про це: 7].

При прямому вживанні форми часу контекст конкретизує й уточнює її часове значення. Значення часової форми узгоджується з контекстом. При переносному використанні (транспозиції) часів спостерігаємо розходження між часовим значенням дієслівної форми й темпоральністю контексту. При цьому граматичне значення часової форми зберігається, однак унаслідок зіткнення з темпоральним значенням контексту, що йому суперечить, воно стає переносним, метафоризується. І контекст, і часова форма співвідносять дію в часі з дійсністю, однак при переносних уживаннях одне з часових відношень (те, що передається контекстом) є реальним, а інше (позначене дієслівною формою) — образним, метафоризованим [2: 129–175]. Транспозиційні процеси в межах граматичної категорії часу висвітлено в працях О. Пешковського, О. Потебні, Л. Размусена, В. Виноградова, М. Поспелова, О. Бондарка, С. Єрмоленка, Л. Наконечної, І. Піддубської та

ін. Учені відзначають численні стилістичні відтінки й експресивні значення транспонованих дієслівних форм.

При транспозиції в процесі взаємодії смислів виникають граматичні іг্রেми – одиниці, що формуються на основі цілеспрямованих порушень граматичних норм, обмежень для досягнення комунікативно-прагматичних цілей. В основі породження граматичних ігрем – мисленнєві механізми, використання яких передбачає знання системи відповідних правил, що їх можна цілеспрямовано порушувати. Механізми граматичних переосмислень створює граматична метафора, що виникає внаслідок перенесення граматичної форми з одного виду зв'язків на інший. Її можливості значно бідніші, ніж метафори лексичної, оскільки словоформи обмежені у своїй рухливості й сполучуваності, граматична образність менш яскрава, ніж образність слів, оскільки граматичні значення відрізняються своїм узагальненням, абстрактним характером. Досліджуючи природу граматичної метафори, Є. Шендельс доводить, що її основою може стати кожна граматична категорія, від особливостей якої і залежить шлях метафоризації [15].

При транспонованому вживанні часових форм основою для створення метафори стає саме «транспозиція граматичної форми в нове синтаксичне оточення, в сферу вживання іншої форми тієї ж системи опозицій. Виникає контраст, необхідний для будь-якої метафори, контраст між семами основного значення перенесеної форми й значенням контексту» [15: 52]. Відбувається навмисне заміщення форм для створення прагматичного ефекту. Отже, контекстуальне оточення, в якому живається знак, активує його приховані, невиражені властивості, саме контекст виявляє прагматичний потенціал аналізованих граматичних одиниць.

Дієслова *минулого часу* в переносному значенні (для вказівки на дію, що відбувається в теперішньому чи майбутньому), як наголошує В. Виноградов, уживаються дуже рідко, оскільки «граматична сфера минулого часу найбільш глибоко й різко окреслена (...) Це сильна граматична категорія» [3: 443–444]. Тому форми, що її виражають, важко піддаються суб'єктивному переосмисленню. Усе ж, як підтверджує аналіз, трансформація часових планів при вживанні дієслів минулого часу створює яскравий стилістичний ефект [5: 299].

Серед інших транспонованих уживань дієслівних форм О. Бондарко звертає увагу на функціонування в розмовному мовленні минулого доконаного в контексті майбутнього, рос.: *Так я и поверил* (або *как же, испугался я!*) [2: 134]. Заперечення факту в майбутньому, пояснює названий учений, емоційно виражається як іронічне визнання його вже здійсненим. Експресивність, пов'язана з вираженням заперечення через іронічне ствердження, зберігається, при цьому вказівка на факт минулого зникає. О. Бондарко наводить численні приклади з російської мови, порівн.: *Так он тебе и сказал, Феклиста... как же!.. — бормотал дядя Листар* (Мамин-Сибиряк); *Так и поверила тебе, — думала она, делая глупое лицо, — нашла дур...* (Мамин-Сибиряк) [Цит. за: 2: 134].

І. Голуб також звертає увагу на функціонування минулого часу доконаного й недоконаного видів у значенні майбутнього чи теперішнього з яскравою

експресією презирливого заперечення чи відмови, напр., рос.: *Так я и пошла за него замуж* (тобто *ни за что не пойду за него!*); *Да ну, боюсь я ее!* (тобто *не боюсь я ее!*) [5: 299].

У таких випадках, як уже було зазначено, іронічна констатація дії означає, що насправді вона, на думку мовця, ніколи не здійсниться. Як відомо, мовленнєвий акт іронії є актом вираження емоційно-оцінного ставлення індивіда до явищ дійсності за допомогою висловлювання, експліцитне значення якого є протилежним власне його імпліцитному змісту за оцінною інтерпретацією [1: 3]. Іронічне позитивне визнання факту, названого формою минулого часу, передбачає негативну оцінку дії, що, переконаний мовець, ніколи не відбудеться. Як бачимо, тут має місце непряма комунікація, змодельована на іронії. Невідповідність форми й змісту таких конструкцій зумовлює з'яву яскравої експресії, іронії, комічної зневажливості, сприяє вираженню негативної оцінки факту, про який ідеться. Збереження негативної оцінної семантики при перекладі українською засвідчує актуальність зазначених тверджень і для української мови, порівн.: *Так я й повірив*; *Ой, злякався я*; *Так я й пішла за нього заміж*; *Та ну, боявся я її*.

В українській мові, зокрема в художньому стилі, зустрічаємо аналогічні випадки транспонованого вживання форм минулого часу, напр.:

- *П'ятдесят доларів! Ти де їх взяла? Украла? — зло запитала мама.*
- *Мені тітка дала, — тихо відповіла я.*
- *Тітка їй дала! Так я тобі й повірила* [8];
- *Так я й повірив! Я знаю, звідки все це в тобі* (А. Головка) [4: 447];
- *Таке, Мово, кажеш — навіть слухати смішно. Помовчала б краще!*
- *Ось ти, любий Дороговказе, ненароком уже й назвав одного з моїх родичів. А криється він у слові помовчала, корінь якого пішов од мене, Мови.*
- *Так я тобі й повірив! Маєш мене за немовля?* (І. Січовик) [10];
- *Ти хто? — питали в нього сусіди.*
- *Не знаю, — тонким, ледь чутним голоском відповідав Листочок. — Пам'ятаю, коли я був насінинкою, то ріс на високому дереві.*
- *Так ми тобі й повірили, — сказала Кульбаба. — Як ти міг рости на високому дереві, коли ти нижчий від трави* (В. Орлов) [9].

Як демонструють приклади, граматична іграма виникає як наслідок маніпуляції граматичним значенням часу, вживання його у сфері опозиційної часової форми, що нейтралізує граматичну семантику минулого часу й сприяє породженню прагматичної оцінної інформації.

Проаналізовані приклади засвідчують подібність аналізованих структур, що в них уживаються метафоризовані форми минулого часу, зокрема особливою частотністю вживання вирізняється синтаксична модель *Так (я, він, вона, ми...) і ...,* що заповнюється відповідними часовими формами й виражає негативну оцінку неможливого з огляду на думку мовця факту, дії, вербалізованих формою минулого часу.

Аналіз фактичного матеріалу підтверджує, що досліджувана структура має постійні компоненти, які створюють її базу й «задають» загальне значення, проте заповнюються різним лексичним матеріалом, що й зумовлює

формування певного конкретного значення, яке накладається на узагальнене [6: 236]. Це дає змогу характеризувати аналізовану модель як синтаксичний фразеологізм. Зв'язки складників таких мовних одиниць не можна пояснити з огляду на граматику, вони є спеціальними зразками, за якими саме й можуть бути організовані інші члени речення [11: 217], компоненти таких конструкцій «пов'язані ідіоматично, а прямі ЛЗ компонентів, що утворюють структуру, дещо послаблені» [6: 234] Такі структури, як і речення, є предикативними одиницями, проте не конструюються вільно, а, як і фразеологізми, мають здатність відтворюватися. Функція синтаксичних фразеологізмів — «вираження цілої низки суб'єктивно-модальних значень — передусім оцінних» [6: 234].

Синтаксична конструкція фразеологізується, реалізуючи в мовленні конкретні прагматичні завдання, своєрідно виражаючи оцінку, проте й інваріантні часові форми доповнюють або модифікують фразеологізовану сполуку. Тому й дослідження часових форм як граматичних засобів вираження оцінки можливе як аналіз їх участі в механізмі з'яви оцінних конотацій поряд з іншими засобами внаслідок їх аплікації.

Аналізуючи особливості транспозиції часових форм дієслова в поліпредикативних структурах, Л. Наконечна серед 12 типів таких уживань, виділяє форму минулого доконаного у сфері майбутнього, порівн.: *А потім це ж такий народ, сьогодні він курсант, а завтра, дивись, йому раптом кубики почепили, і він вже командир ...* (О. Гончар) [Цит. за: 7]. На відміну від попередніх аналізованих моделей, у наведеній структурі форма минулого часу виражає негативну оцінку можливого явища, але такого, що, з огляду на думку мовця, не відповідає нормі.

Як бачимо, численні випадки переносного вживання часових форм характеризуються особливою експресивністю й емоційністю. Ця особливість є наслідком контрасту між контекстом і граматичним значенням форми. Виникнення ігрем для вираження оцінки як вторинної функції граматичного значення часу можливе при цілеспрямованому транспонованому вживанні форм минулого часу. Транспозиція форм минулого часу у сферу функціонування майбутнього породжує вираження негативної оцінки факту, який, на думку мовця, неможливий чи не відповідає нормі, що спостерігаємо, наприклад, у художньому тексті.

Перспектива дослідження — аналіз у виокремленому ракурсі інших граматичних категорій української мови для створення цілісної теорії «граматики оцінки».

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрієнко Т.П. Мовленнєвий акт іронії в англійській мові (на матеріалі художньої літератури XVI та XX століть) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Т.П. Андрієнко. — Харків, 2002. — 18 с.
2. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола (значение и употребление) / Александр Владимирович Бондарко. — М. : Пресвящение, 1941. — 239 с.
3. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / Виктор Владимирович Виноградов. — М. : Высш. шк., 1972. — 606 с.
4. Головко А.В.

Твори : в 2 т. / Андрій Васильович Головка. — К. : Держлітвидав, 1957. — Т. 2. — 1957. — 646 с. 5. **Голуб И.Б.** Стилистика русского языка / Ирина Борисовна Голуб. — 4-е изд. — М. : Айрис-пресс, 2003. — 448 с. 6. **Космеда Т.** Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки : [монографія] / Тетяна Космеда. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. — 349 с. 7. **Наконечна Л.Б.** Семантико-функціональна транспозиція часових форм дієслова у поліпредикативних структурах сучасної української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л.Б. Наконечна. — Івано-Франківськ, 2008. — 20 с. 8. **Подарунок** для дитини до Нового року [Електронний ресурс] // Beauty Life. Бути гарною — модно! — Режим доступу : <http://mira-moon.ru/page/podarunok-dlja-ditini-do-novogo-roku>. 9. **Орлов В.** Кленочок [Електронний ресурс] / Володимир Орлов // Весела абетка. — Режим доступу : <http://abetka.ukrlife.org/pivnyk1.html>. 10. **Січовик І.** Дороговказ і мова [Електронний ресурс] / Ігор Січовик // Словограй : [літ. сайт] http://slovogray.narod.ru/den_narodg_slova.html. 11. **Русская** грамматика : в 2 т. / [под ред. Н.Ю. Шведовой]. — М. : Наука, 1980. — Т.2. — 709 с. 12. **Селіванова О.О.** Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2006. — 716 с. 13. **Халіман О.В.** Категорія відмінка в аспекті аксіологічної прагмалінгвістики (на матеріалі російської та української мов) / О.В. Халіман // Філологічні студії : Наук. вісн. Криворізьк. держ. пед. ун-ту : [зб. наук. праць] / [відп. ред. Ж.В. Колоїз]. — Кривий Ріг : КДПУ, 2011. — Вип. 6. — Ч. 2. — С. 111–118. 14. **Халіман О.В.** Морфологічні засоби вираження категорії оцінки в сучасній українській мові : рід і число : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.В. Халіман. — Х., 2011. — 20 с. 15. **Шендельс Е.И.** Грамматическая метафора / Е.И. Шендельс // НДВШ : Филол. науки. — 1972. — № 3. — С. 48–57.